

مولفه های اثر گذار بر شکل گیری و رشد مناطق کلانشهری در ایران

محمد غلامی

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری و عضو هیات علمی دانشگاه پیام نور،

غلامرضا زمانی

کارشناس ارشد جامعه شناسی و مدرس دانشگاه علمی-کاربردی عسلویه

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۹/۶

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۷/۲۳

چکیده

در ایران یکی از موارد مهم فرآیند شهرنشینی در دوران معاصر، شکل گیری و گسترش سریع جمعیتی و کالبدی کلانشهرهای آن است. در مقاله حاضر عوامل و مولفه های اثرگذار بر شکل گیری، تکوین و رشد پدیده کلانشهری در ایران، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. روش تحقیق در این پژوهش مبتنی بر مطالعات کتابخانه ای و اسنادی می باشد. نتایج به دست آمده بیانگر این واقعیت است که رشد کلانشهرها در ایران متأثر از عوامل گوناگونی در طول ۶۰ سال گذشته، باعث افزایش جمعیت و سطح کالبدی این نوع شهرها شده است. در بین این عوامل، عامل رشد طبیعی جمعیت کل و جمعیت شهری کشور و مهاجرت های گسترده روستا - شهری دارای بیشترین نقش بوده اند. در کنار این دو عامل، عواملی همچون تمرکزگرایی شدید سیاسی - اقتصادی حاکم بر جامعه ایران و ایجاد و گسترش صنایع، زیرساخت ها و توسعه امکانات و خدمات در شهرهای بزرگ، منجر به رشد پدیده کلانشهری در ایران شده است.

واژگان کلیدی: کلانشهر، توسعه فضایی، رشد جمعیت، مهاجرت

مقدمه

روند شهرنشینی و کلان شهرگرایی به مراتب با رشدی سریعتر از رشد جمعیت جهان در حال اتفاق است. بنا بر آمارها در سال ۲۰۰۰ تعداد ۳۰۰ ناحیه کلانشهری با جمعیت بیش از یک میلیون نفر وجود داشته است، در حالی که این میزان در سال ۱۹۰۰ تنها برابر با ۱۳ ناحیه کلان شهری بوده است. شهرنشینی مداوم و به ویژه رشد شهرهای بزرگ به یکی از مهمترین چالش های شهری کشورهای در حال توسعه در آینده تبدیل خواهد شد. (حاجی پور، ۱۳۸۷، ص ۳۸) کلانشهرها به جهت برخورداری از مزایای جمعیت و نیز تاثیرات متقابل فضایی و روابط عملکردی، همواره دگرگونی ها و تغییرات عمده ای را بر نواحی پیرامونی خود تحمیل می کنند و این موضوعی است که کشورهای پیشرفته و در حال توسعه از جمله ایران آن را تجربه می کنند (ظاهری، ۱۳۸۷، ص ۸۴) به طوری که توسعه شهرهای بزرگ و تراکم جمعیت در آنها به مشخصه اصلی نظام شهری کشور تبدیل شده است (نظریان، ۱۳۸۸، ص ۲۳۲) کلانشهرهای ایران حاصل فرایندی است که به منظور استفاده از صرفه جویی های معیار گونه به جذب جمعیت و فعالیت در درون خود می پردازد. این شهرها در مقطعی از فرایند توسعه و تمرکز خود با افزایش هزینه های ناشی از تمرکز، بخشی از جمعیت و فعالیت های خود را در فضاهای پیرامونی پخش می کنند و بدین ترتیب مجموعه های شهری پیرامون خود را به وجود می آورد. (نصیری، ۱۳۸۷، ص ۲۴۶) مهمترین شهرهای ایران در حال حاضر تهران، مشهد، اصفهان، تبریز، کرج، شیراز و اهواز می باشند. جمعیت این شهرها نسبت به جمعیت کل کشور در طول ۵۰ سال اخیر، افزایش چشمگیری یافته است. در مقاله حاضر سعی شده است با استفاده از آمارهای موجود جمعیتی و کالبدی در دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵، عوامل و مولفه های اثرگذار بر شکل گیری و رشد کلانشهرهای فعلی ایران (شامل ۷ کلانشهر) مورد بررسی، تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

روش تحقیق

این مقاله سعی در شناخت عوامل و مولفه های موثر در شکل گیری و رشد کلانشهرهای کشور را دارد. به همین دلیل بنا بر ماهیت موضوع و نیازهای آن، روش تحقیق استفاده شده از نوع توصیفی - تحلیلی می باشد. بدین منظور اطلاعات مورد نیاز از منابع کتابخانه ای و آمارنامه های سازمان های مختلف آماری

استخراج و بر اساس یک رابطه علت و معلولی در جهت دستیابی به اهداف تحقیق مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

مفهوم کلانشهر

مناطق کلانشهری از پدیده های نوظهور قرن بیستم اند که در آغاز هزاره سوم میلادی به الگوی غالب شهرنشینی تبدیل شده اند. این مناطق کلانشهری که با مشخصه هایی چون دگرگونی در نقش و عملکرد، تحول در شکل و ساختار و تغییر معنا و مفهوم مواجه شده اند تحت تاثیر نیروها و عوامل مختلف در طول زمان و بنا به مقتضیات مکانی در کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه، ساز و کار و فرآیند خاصی را در شکل گیری و تکوین و دگرگونی شان طی کرده اند. (زبردست و حاجی پور، ۱۳۸۸، ص ۱۰۵) وجود دیدگاههای مختلف در خصوص این پدیده، تعاریف گوناگونی از آن را سبب شده است. از طرف دیگر گستردگی ابعاد و وجود برخی ابهامات نیز به این تنوع تعاریف دامن زده است. باید توجه کرد که اساسا خصوصیات کلانشهرها و تاثیر شرایط درونزا در شکل گیری آنها موجب شده است که تعاریف این پدیده از منطقه ای به منطقه دیگر، از کشوری به کشور دیگر و حتی بین کلانشهرهای یک کشور نیز متفاوت باشد. (داودپور، ۱۳۸۴، ص ۵۳) معمولا کلانشهرها را با صفت پیچیدگی روابط و ساختارها معرفی می کنند. به نظر گوتمن، کلانشهر مدرن، بزرگترین و در عین حال پیچیده ترین مصنوعی است که بشر تاکنون موفق به ساخت آن شده است. (سیف الدینی، ۱۳۷۸، ص ۲۹۲) در منابع مختلف شاخص های کمی متفاوتی برای کلانشهرها مورد توجه قرار گرفته است. یکی از مهمترین این شاخص ها تعداد جمعیت کلانشهرها است. معمولا در تعاریف آماری کلانشهر را شهری با بیش از یک میلیون نفر جمعیت تعریف می کنند. در تعاریف دیگری که در منابع جدیدتر به چشم می خورد با توجه به افزایش سریع جمعیت مناطق کلانشهری و پیدایش شهرهای بالای ۵ و حتی ۱۰ و ۲۰ میلیون نفری تعریف آماری دیگری نیز از کلانشهر یا ابر شهر ارائه میشود و آن داشتن جمعیت بالای ۵ و گاهی ۸ میلیون نفر برای ابر شهرهاست. بدیهی است خصوصیات کالبدی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کلانشهرها با تغییر مرزهای جمعیتی آنها متفاوت خواهد بود. از این رو معمولا کلانشهرها را به دسته های بالای ۸ میلیون نفر، ۴ تا ۸ میلیون نفر و ۱ تا ۴ میلیون نفر که خصوصیات متفاوتی را دارند، دسته بندی می

کنند. (داوودپور، ۱۳۶۷، ص ۸۴) در نظریه مکان مرکزی حداقل جمعیت مادرشهر یک میلیون نفر می باشد و این شهر در سلسله مراتب شهری می تواند به صورت مرکز کنترل اقتصاد جدید درآید و بر ناحیه ای که دارای ۵ میلیون نفر جمعیت است مسلط شود. دیدگاه دیگر مادرشهر را مکانی می داند که در آن حداقل ۵۰۰ هزار نفر در فاصله زمانی ۴۵ دقیقه تا مرکز شهر زندگی کنند. (شکویی، ۱۳۷۴، ص ۲۰۰) در اوایل دهه ۱۹۶۰ ژان گوتمن جغرافی دان آمریکایی اصطلاح مگالوپولیس (ابرشهر، کلانشهر، شهر زنجیره ای) را برای معرفی پدیده فضایی جدید که همانا اتصال و پیوند مجموعه ای از شهرهای بزرگ در شمال شرق امریکا بود به عنوان وسیع ترین و پیچیده ترین شکل سکونتگاه انسانی در قرن بیستم به کار برد. (مهدی زاده، ۱۳۸۳، ص ۲۲) به باور انگوتی، کلانشهر به لحاظ کیفی، شکل معینی از اسکان است که روش های کیفی معینی از برنامه ریزی را نیز طلب می کند. کلانشهر و مسائل کلانشهری به واحد تحلیل مسائل شهری در جهان امروزی تبدیل شده اند. (Angotti.1993.xv) کلانشهرها که در قرن بیستم ظهور نمودند، تنها یک شهر بزرگ نبوده، بلکه از لحاظ کیفی مجتمع زیستی نوینی محسوب می شوند آنها بزرگتر و پیچیده تر از سایر شهرها بوده و نقش کلیدی تری از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و سیاسی نسبت شهرهای قبل از خود بر عهده دارند. یک کلانشهر در واقع مجموعه ای از شهرهاست. اهمیت کلانشهرها بدان اندازه است که تاریخ اجتماعی قرن بیستم بدون در نظر گرفتن پدیده کلانشهرها، غیر قابل فهم خواهد بود. ظهور کلانشهرها نتیجه جهانی شدن، ادغام و پیچیدگی فرایند تولید، تجارت، امور مالی و دولت ها در سطح جهانی می باشد. پدیده کلانشهر واقعیتی عینی است که باید آنرا پذیرفت و برای توسعه آن که بستگی به چارچوب اقتصادی - سیاسی ملی و بین المللی دارد برنامه ریزی کرد. (مرادی مسیحی، ۱۳۸۴، ص ۱۲۰)

تحولات جمعیتی و کالبدی کلانشهرهای ایران

جمعیت شهر های ایران در فاصله سالهای ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵ افزایش قابل توجهی داشته است. در سال ۱۳۴۵ از کل جمعیت کشور یعنی ۲۵۰۷۸۹۲۳ نفر ۳۹ درصد شهرنشین و ۶۱ درصد روستا نشین بوده اند. در سال ۱۳۵۵ از کل جمعیت ایران ۴۷ درصد شهرنشین و ۵۳ درصد در روستاها زندگی می کرده اند. در سال ۱۳۶۵ از کل جمعیت ۴۹۴۵۵۰۱۰ نفری کشور ۵۴/۳ درصد آن را شهرنشینان و ۴۵/۲ درصد روستا نشینان تشکیل داده اند. (بهوروز، ۱۳۷۱، ص ۲۳) در آخرین دوره سرشماری (۱۳۸۵) کل جمعیت کشور به

۷۰۴۹۵۷۸۲ رسیده که از این مقدار ۳۰/۴ درصد روستا نشین و ۶۹/۶ درصد شهرنشین بوده اند. در طی شش دوره سرشماری، جمعیت ۷ شهر مورد مطالعه به عنوان کلانشهرهای فعلی کشور، از ۲۶۰۴۰۵۸ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۱۶۸۳۰۳۴۴ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است. مجموع جمعیت این شهرها در سال ۱۳۵۵، ۱۳/۷۴ درصد از کل جمعیت کشور و ۴۳/۳۸ درصد از کل جمعیت شهری کشور بوده است که این ارقام در سال ۱۳۸۵ به ترتیب به ۲۳/۸۷ درصد و ۳۴/۸۷ درصد رسیده است. این رشد فوق العاده در خلال سالهای مذکور ناشی از تحولات تبدیل تهران (و ۶ شهر دیگر) به کلانشهر ملی در نتیجه افزایش نقش دولت در امور اقتصادی - اجتماعی کشور با تکیه بر صدور نفت و ادغام سرمایه داری ایران در نظام سرمایه داری جهانی بوده است. (رهنمایی و پورموسی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۱) تا سال ۱۳۵۵، تهران تنها کلانشهر ایران به شمار می رفت و اعمال سیاست های تمرکزگرا بر برتری تهران و رشد بی رویه آن به شدت اثر گذاشت. از سوی دیگر ضریب کشش مهاجران به این شهر را افزایش داده به طوری که در دهه ۱۳۴۵-۱۳۳۵، ۳۸ درصد مهاجر پذیری داشته است. (پیران، ۱۳۶۸، ص ۴۵) تداوم مهاجرت ها به شهرهای بزرگ، باعث شد تا در سال ۱۳۶۵ تعداد کلانشهرهای کشور به چهار شهر (تهران، مشهد، تبریز و اصفهان) افزایش یابد. این کلانشهرها در سال ۱۳۶۵ حدود ۲۰ درصد از جمعیت شهری ایران را به خود اختصاص داده بودند. در سال ۱۳۷۵ تعداد کلانشهرها (با اضافه شدن شهر شیراز) به پنج شهر افزایش یافته و میزان جمعیت آنها از کل کشور به رقم ۲۰/۲۴ درصد رسید که کلانشهر مشهد در بین آنها طی یک دوره بیست ساله (۷۵-۱۳۵۵) بالاترین نرخ را داشته است. (پيله و و پورا احمد، ۱۳۸۳، ص ۱۱۰) در سال ۱۳۸۵ با اضافه شدن شهرهای اهواز و کرج، تعداد کلانشهرهای کشور به عدد ۷ رسید که مجموعاً ۲۳/۸۷ درصد از جمعیت کل کشور و ۳۴/۸۷ درصد از جمعیت شهری کشور را در خود جای داده اند. افزایش جمعیتی این شهرها، همچنین نشان از گستردگی سطح شهری آنان دارد. (مشهدی زاده دهاقانی، ۱۳۸۷، ص ۲۳۸)

شکل شماره ۱- نقشه موقعیت کلان شهرهای ایران

کلانشهر تهران

بزرگترین مجموعه شهری ایران، از نظر حجم جمعیت، مجموعه شهری تهران است که به تنهایی ۱۷/۲ درصد از جمعیت کشور را در خود متمرکز کرده است. (مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، ۱۳۷۹، ص ۱۸) وضعیت ساختاری کلانشهر تهران، تحت تاثیر ساختارهای طبیعی، تاریخی، جمعیتی، اجتماعی، اقتصادی و نظام حرکتی آن قرار داشته است. به طور کلی ساختار تاریخی و جمعیتی کلانشهر تهران در ابتدا با روند شمالی- جنوبی و سپس با روند شرقی- غربی شکل گرفته است. (صفاری، ۱۳۸۷، ص ۸۱) از نظر کالبدی، مساحت شهر تهران در ۴۰ سال منتهی به ۱۳۷۵، هفت برابر شده و از ۱۰۰ کیلومتر مربع در سال ۱۳۳۵ به ۱۸۱ کیلومتر مربع در سال ۱۳۵۵، ۴۵۹ کیلومتر مربع در سال ۱۳۶۵ و ۷۰۰ کیلومتر مربع در سال ۱۳۷۵ رسیده است. بیشترین اندازه مطلق شهر تهران مربوط به سالهای پس از انقلاب، بویژه دهه ۱۳۶۰ بوده که بر وسعت این شهر ۲۴۱ کیلومتر افزوده شده است. متوسط نرخ رشد سالانه مساحت شهر تهران، ۵ درصد است. این افزایش شدید در جمعیت و وسعت، مشکلات بسیاری را نصیب تهران کرد. از جمله این مسائل و مشکلات می توان به ازدحام و شلوغی شهر، رواج حاشیه نشینی و زاغه نشینی، کمبود مسکن و استاندارد نبودن بسیاری از واحدهای مسکونی، ظهور و افزایش مشاغل

کاذب و انگلی، کمبود فضای سبز، تقلیل سرانه های شهری و آلودگی شدید هوا اشاره کرد. (مشهدی زاده دهاقانی، ۱۳۸۷، ص ۴۴۴)

کلانشهر مشهد

مشهد یکی از شهرهای بزرگ کشور است که به خاطر موقعیت خاص خود دارای رشد سریعی چه در مورد جمعیت و چه در زمینه مساحت بوده است. گسترش شهر در بیرون از محدوده قانونی و اشغال زمینهای کشاورزی مرغوب، تهدید زمین های کشاورزی دیگر به اشغال و ایجاد مشکلات شهری در اثر ادامه روند مهاجرت است که تراکمی بیشتر از اراضی محدوده شهری را نصیب این قسمت ها کرده است. (مشهدی زاده دهاقانی، ۱۳۸۷، ص ۴۶۵، به نقل از اردام، ۱۳۶۸) طی سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۷۵، سهم جمعیت شهر مشهد از مجموعه شهری خود، از ۶۰/۹ درصد به ۷۵/۳ درصد افزایش یافته است. این شهر از نظر وسعت تا سال ۱۳۸۵ تقریباً ۲۰ برابر شده و از ۱۰ کیلومتر مربع به ۲۰۰ کیلومتر مربع رسیده است. بیشترین اندازه مطلق گسترش شهر مشهد مربوط به دهه های ۵۰ و ۶۰ است که ۱۶۶ کیلومتر مربع به وسعت آن افزوده شد. متوسط نرخ رشد سالانه مشهد ۷/۲ درصد بوده است.

کلانشهر اصفهان

شهر اصفهان یکی از مهمترین کلانشهر های ایران است که در طول ۵۰ سال گذشته تحت تاثیر موقعیت خاص منطقه ای خود و استقرار واحدهای بزرگ صنعتی (کارخانه ذوب آهن و...) رشد جمعیتی و کالبدی زیادی را تجربه کرده است و توانسته موقعیت خود را به عنوان کلانشهری مهم در عرصه منطقه ای و ملی تثبیت نماید. از نظر وسعت این شهر در فاصله سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۷۵، شش برابر شده و از ۲۳ کیلومتر مربع به ۱۴۱ کیلومتر مربع رسیده است. بیشترین اندازه مطلق گسترش شهر اصفهان، بین سالهای ۱۳۴۵ تا ۱۳۷۵ رخ داده و ۴۵ کیلومتر مربع به وسعت شهر افزوده شده است. میانگین نرخ رشد سالانه مساحت شهر اصفهان، ۴/۶ درصد بوده است.

کلانشهر تبریز

محدوده شهر تبریز در فاصله ۴۰ سال (۷۵-۳۵)، ۷/۵ برابر شده و از ۱۲ کیلومتر مربع به ۹۳ کیلومتر مربع رسیده است. بیشترین اندازه گسترش مربوط به دهه های ۵۰ و ۶۰ است که وسعت شهر در حدود ۴۰ کیلومتر افزایش یافته است. متوسط نرخ رشد سالانه مساحت شهر تبریز ۵/۱ درصد بوده است. توسعه فضایی و کالبدی کلانشهر تبریز تحت تاثیر بازار زمین و مسکن بوده است. طی پنجاه سال گذشته، رشد فزاینده جمعیت، بازار زمین، مسکن و ساختار فضایی شهر را بشدت تغییر داده است. (هادیلی و مهرزاد، ۱۳۸۸، ص ۱۷۳)

کلانشهر شیراز

مجموعه شهری شیراز، در فاصله سالهای ۱۳۲۶ تا ۱۳۷۵، حدود ۲۵ برابر شده و از ۵ کیلومتر مربع به ۱۲۴ کیلومتر مربع رسیده است. بیشترین اندازه گسترش شهر مربوط به دهه های ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ بوده است که ۵۰ کیلومتر مربع به وسعت شهر افزوده شد. متوسط نرخ رشد سالانه مساحت شهر شیراز، ۷/۱ درصد بوده است. (سازمان بهسازی و عمران شهری، ۱۳۸۸، ص ۲۲۱)

کلانشهر اهواز

اهواز را می توان مهمترین شهر ایران در ناحیه جنوب غربی به حساب آورد. طبق آمار، جمعیت شهر اهواز از ۱۲۰۰۹۸ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۹۸۵۶۱۴ نفر در سال ۱۳۸۵ رسیده است. سطح شهر نیز طبق گزارش ستیران در سال ۱۳۳۵، ۶۰ هکتار بوده که به ۴۳۰ هکتار در سال ۱۳۵۵ رسیده است. با توجه به آمار فوق مشاهده می شود که افزایش قابل توجهی در چند دهه اخیر در سطح و جمعیت شهر صورت گرفته است.

کلانشهر کرج

در بین ۷ کلانشهر فعلی کشور در فاصله زمانی ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵، کرج دارای بیشترین رشد جمعیتی و کالبدی بوده است. جمعیت این شهر که در سال ۱۳۳۵ برابر با ۱۴۵۲۶ نفر بوده در سال ۱۳۸۵ به ۱۳۸۶۳۰۲ نفر رسیده است. در فاصله سالهای ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ مجموعاً ۶۶۵۸۶۸ نفر به جمعیت این شهر اضافه شده است. در بعد کالبدی نیز کرج رشد بسیار بالایی را تجربه نموده است، به طوری که مقدار زمین مصرفی در

بعضی دوره ها از رشد شهر بالاتر بوده است. اندازه این شهر از ۲ کیلومتر مربع در سال ۱۳۳۵ به ۱۸۰ هکتار در سال ۱۳۸۵ رسید. (اجاقلو، ۱۳۸۹، ص ۱۱۹)

جدول شماره ۱- مشخصات جمعیتی کلانشهرهای ایران از ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵

شرح	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
تهران	۱۵۱۲۰۸۲	۲۷۱۹۷۳۰	۴۵۳۰۲۲۳	۶۰۴۲۵۸۴	۶۷۵۸۸۴۵	۷۸۰۳۸۸۳
اصفهان	۲۵۴۷۰۸	۴۲۴۰۴۵	۶۶۱۵۱۰	۹۸۶۷۵۳	۱۲۶۶۰۷۲	۱۶۰۲۱۱۰
مشهد	۲۴۱۹۸۹	۴۰۹۶۱۶	۶۶۷۷۷۰	۱۴۶۳۵۰۸	۱۸۸۷۴۰۵	۲۴۲۷۳۱۶
تبریز	۲۸۹۹۹۶	۴۰۳۴۱۳	۵۹۷۹۷۶	۹۷۱۴۸۲	۱۱۹۱۰۴۳	۱۳۹۸۰۶۰
شیراز	۱۷۰۶۵۹	۲۶۹۸۶۵	۴۲۵۸۱۳	۸۴۸۲۸۹	۱۰۵۳۰۲۵	۱۲۲۷۳۳۱
اهواز	۱۲۰۰۹۸	۲۰۶۳۷۵	۳۳۴۳۹۹	۵۷۹۸۲۶	۸۰۴۹۸۰	۹۸۵۶۱۴
کرج	۱۴۵۲۶	۴۴۲۴۳	۱۳۷۹۲۶	۲۷۵۱۰۰	۹۴۰۹۶۸	۱۳۸۶۰۳۰
جمع	۲۶۰۴۰۵۸	۴۴۸۶۲۸۷	۷۳۵۵۶۱۷	۱۱۱۶۷۵۴۲	۱۳۹۰۲۳۳۸	۱۶۸۳۰۳۴۴

منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵

مولفه های اثر گذار بر توسعه کلانشهری در ایران

رشد جمعیت شهری

رشد طبیعی جمعیت و مهاجرت روستاییان به شهرها دو دلیل اصلی ازدیاد جمعیت شهری محسوب می شود. تقریباً ۴۰ تا ۵۰ درصد رشد جمعیت شهری در کشورهای در حال توسعه به دلیل مهاجرت روستاییان به شهر است. (کامروا، ۱۳۷۳، ص ۶۰) در نخستین سرشماری صورت گرفته در کشور در سال ۱۳۳۵ کل جمعیت شهرنشین کشور ۵۹۹۷۱۶۱ نفر، میزان شهرنشینی ۳۱/۴ درصد و تعداد شهرهای کشور ۱۹۹ شهر بوده است. بر اساس آخرین سرشماری صورت گرفته در سال ۱۳۸۵ جمعیت شهرنشین کشور ۴۸۲۴۲۷۹۷ نفر، میزان شهرنشینی ۶۹/۶ درصد و تعداد شهرهای کشور به ۱۰۱۸ شهر رسید. (جدول شماره ۲) جمعیت شهری کشور با متوسط نرخ رشدی معادل ۳/۴ درصد طی ۶۰ سال اخیر افزایش یافته، این در حالی است که متوسط نرخ رشد جمعیت کشور طی همین دوره ۲/۲ درصد بوده است. (فرهودی و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۶۰)

جدول شماره ۲ - جمعیت کل شهری، درصد و نرخ رشد در شش دوره سرشماری (۱۳۳۵-۱۳۸۵)

سال	جمعیت کل	شهری	درصد	نرخ رشد
۱۳۳۵	۱۸۹۵۴۷۰۴	۵۹۹۷۱۶۱	۳۱/۴	-
۱۳۴۵	۲۵۰۷۸۹۲۳	۹۷۱۴۶۱۲	۳۹	۴/۹
۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	۱۵۸۵۴۶۸۰	۴۷	۵
۱۳۶۵	۴۹۴۴۵۰۱۹	۲۶۹۵۲۸۹۴	۵۴/۳	۵/۴
۱۳۷۵	۶۰۰۵۵۵۱۹	۳۶۸۰۸۴۰۰	۶۱/۳	۳/۱
۱۳۸۵	۶۹۲۸۶۹۱۳	۴۸۲۴۲۷۹۷	۶۹/۶	۲/۷

(ماخذ: نظریان، ۱۳۸۸: ۱۵۰)

جدول شماره ۳ - میزان متوسط رشد سالانه جمعیت ۷ شهر اول کشور در سالهای ۱۳۷۵-۱۳۴۵

نام شهر	میزان متوسط رشد سالانه			
	۱۳۷۵-۱۳۴۵	۱۳۶۵-۱۳۷۵	۱۳۵۵-۱۳۶۵	۱۳۴۵-۱۳۵۵
تهران	۴/۱۵	۲/۸۹	۱/۱۱	۲/۷۱
مشهد	۵/۵۰	۷/۳۴	۲/۵۵	۵/۱۱
اصفهان	۴/۴۴	۴/۱۱	۲/۴۶	۳/۶۶
تبریز	۴/۰۷	۴/۷۶	۲/۰۶	۳/۶۲
شیراز	۴/۶۶	۷/۱۳	۲/۱۷	۴/۶۳
اهواز	۴/۸۱	۵/۵۳	۳/۳۳	۴/۵۵
کرج	۱۳/۴۹	۱۰/۵۵	۵/۹۵	۹/۹۵

(ماخذ: زنجانی، ۱۳۸۲)

جدول شماره ۴ - مقایسه جمعیت ۷ شهر اول کشور، جمعیت شهری و جمعیت کل کشور در سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵

شرح	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
جمعیت کل کشور	۱۸۹۵۴۷۰۴	۲۵۷۷۸۷۲۲	۳۳۷۰۸۷۴۴	۴۹۴۴۵۰۱۰	۶۰۰۵۵۴۸۸	۷۰۴۹۵۷۸۲
جمعیت شهری کشور	۶۰۰۲۶۲۱	۹۷۹۵۸۱۰	۱۵۸۵۴۶۸۰	۲۶۸۴۴۵۶۱	۳۶۸۱۷۷۸۹	۴۸۲۵۹۹۶۴
نسبت جمعیت ۷ شهر اول به جمعیت کل کشور (درصد)	۱۳/۷۴	۱۷/۴۰	۲۱/۸۲	۲۲/۵۸	۲۳/۱۵	۲۳/۸۷
نسبت جمعیت ۷ شهر اول به جمعیت شهری کشور (درصد)	۴۳/۳۸	۴۵/۸۰	۴۶/۳۹	۴۱/۶۰	۳۷/۷۶	۳۴/۸۷

(منبع: محاسبات نگارنده بر اساس داده های مرکز آمار ایران)

مهاجرت

مهاجرت به مفهوم حرکت جمعیت از روستا به شهر و از شهرهای کوچک به شهرهای بزرگ از اوایل قرن اخیر به تدریج و گونه ای بطئی آغاز شد و از دهه چهل به بعد (پس از اصلاحات ارضی) شدت یافت و آثار خود را در عرصه های اجتماعی، اقتصادی و فضایی شهرها نمایان ساخت. سیاستگذاری های توسعه در ایران طی دهه های اخیر به رشد ناموزون و عدم تعادل های شدیدی در توسعه چه به لحاظ بخشی (میان بخش های کشاورزی، صنعتی و خدمات یا بخش های سنتی و مدرن) و چه به لحاظ فضایی مکانی میان شهرها و روستاها و حتی در سطوح مختلف جوامع شهری منجر شده است. جهت گیری این سیاست ها از دیدگاه توسعه فضایی همواره به سود مراکز و فعالیتهای شهری عمل نموده و روستاها بیش از پیش در حاشیه قرار گرفته اند. (علی اکبری، ۱۳۸۳، ص ۵۴) مهاجرت از روستا به شهر، قانونمندی جهانشمول دوران معاصر است و مشکل زایی آن نه در نفس مهاجرت، بلکه در هجوم گاه سیل وار روستائیان به نقاطی معدود و بریدن از تولید و جذب شدن در بازار خدماتی شهری است. (پیران، ۱۳۶۸، ص ۴۳) به طور کلی، مجموع افزایش طبیعی جمعیت و مهاجرت خالص سبب رشد سریع جمعیت شهری می شود. (سیف الدینی، ۱۳۷۸، ص ۸۴) مهاجرت به عنوان یکی از معلولهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی که خود تاثیر عمده ای در ایجاد ساختارهای جدید اقتصادی - اجتماعی دارد، نقش عمده ای در توسعه فیزیکی شهرها بر عهده دارد (خلیلی عراقی، ۱۳۶۷، ص ۱۰۶). اصلاحات ارضی و دگرگونی های سریع و وسیع صورت گرفته در شهرها به دنبال بالارفتن قیمت نفت در اواخر دهه چهل و اوایل دهه پنجاه که به فوق تمرکز بیشتر سرمایه و فعالیتهای اقتصادی در شهرهای بزرگتر انجامید را از عوامل موثر بر حرکت های مهاجرتی به شهرهای بزرگ می توان برشمرد. (حسامیان، ۱۳۸۸، ص ۹۰). با نگاهی به جدول شماره ۵ می توان دریافت که مقصد عمده مهاجران در طول سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ کلانشهرهای فعلی کشور بوده اند. به طوری که در سال ۱۳۸۵ کلانشهرهای تهران، کرج، مشهد، اصفهان، شیراز، تبریز و اهواز به ترتیب مقصد اول مهاجران بوده اند. در سال ۱۳۸۵ از کل جمعیت کلانشهر کرج، ۳۱/۱ درصد را مهاجران تشکیل می دادند. آمار فوق به خوبی نمایانگر اثرگذاری مستقیم پدیده مهاجرت های داخلی بر رشد و توسعه جمعیتی - کالبدی کلانشهرهای ایران است. پدیده ای که باید آن را در راستای تمرکز بالای امکانات اقتصادی و

فرصتهای اشتغال (هر چند غیررسمی و کاذب)، زیرساختها و خدمات و سیاستهای نظام های سیاسی و دولتی دانست.

جدول شماره ۵ - تعداد مهاجران وارد شده به ۷ شهر اول کشور در سال ۱۳۸۵

شرح	تعداد مهاجران	رتبه تعداد مهاجران	درصد به جمعیت کل
تهران	۹۹۷۲۰۳	۱	۱۲/۸
کرج	۴۳۰۵۴۵	۲	۳۱/۱
مشهد	۳۹۸۴۱۱	۳	۱۶/۴
اصفهان	۲۴۵۳۶۰	۴	۱۵/۳
شیراز	۲۰۴۳۰۹	۵	۱۶/۶
تبریز	۱۵۸۲۸۴	۶	۱۱/۳
اهواز	۱۵۰۵۷۶	۷	۱۵/۳

(منبع: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۹)

جدول شماره ۶ - مهاجرپذیری کلانشهرهای ایران طی دوره ۱۳۳۵-۱۳۷۵

نام شهر	۱۳۳۵	۱۳۷۵	تعداد مهاجران	نسبت مهاجران به جمعیت حاصل از رشد جمعیت
تهران	۱۵۶۰۹۳۴	۶۷۵۸۸۴۵	۲۸۰۶۱۰۳	۷۱
مشهد	۲۴۱۹۸۹	۱۸۸۷۴۰۵	۱۲۷۴۶۱۸	۲۰۸
اصفهان	۲۵۴۷۰۸	۱۲۶۶۰۷۹	۶۲۱۰۷۷	۹۶
تبریز	۲۸۹۹۹۶	۱۱۹۱۰۴۳	۴۵۶۶۸۸	۶۲
شیراز	۱۷۰۶۵۹	۱۰۵۳۰۲۵	۶۲۰۸۶۶	۱۴۰
کرج	۱۴۵۲۶	۹۴۰۹۶۸	۹۲۶۴۴۲	۲۴۵۸
اهواز	۱۲۰۰۰۰	۸۵۰۰۰۰	۵۰۱۴۰۰	-
جمع	۲۶۵۲۸۱۲	۱۳۹۴۷۳۵۸	۷۲۰۷۱۹۴	-

(منبع: سایت سازمان آمار، ۱۳۹۰)

تمرکز گرایی (سیاسی - اقتصادی)

پدیده تمرکزگرایی فضایی ابتدا در شهرهای صنعتی جوامع سرمایه داری غرب در دوره انقلاب صنعتی شکل گرفت. بدین صورت که همراه با تمرکز فعالیت های صنعتی و تولیدی در جوامع شهری، امکانات و خدمات شهری مورد نیاز مهاجرانی که جهت اشتغال در امور صنعتی راهی شهرها شده بودند نیز به تدریج در شهرها ایجاد شده، منجر به تمرکزگرایی فضایی جمعیت و فعالیت گردید. (راد، ۱۳۶۷، ص ۲۵) افزایش تعداد کلانشهرها، نمودی از تمرکز فوق العاده جمعیت در فضاهای

معین در کشورهای در حال توسعه است، که عموماً به رقابت های نابرابر اقتصادی در فضا نسبت داده شده است. به عبارت دیگر وجود فضاهای تجهیز شده به نقاطی محدود و به طور عمد در مراکز پایتختی این کشورها، گرایش به تمرکز سرمایه، فعالیت و جمعیت را در قطب های معینی تشدید کرده است. در این قطب ها با تمرکز مازاد اقتصاد ملی که از سراسر کشور زهکشی می شود، فضایی موثر برای جذب جمعیت خلق می شود. (مهدوی وفا و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۱) یکی از ویژگی های شهرنشینی در ایران تمرکز گرایی آن است. این ویژگی سبب افزایش تعداد شهرها و به وجود آمدن شهرهای بزرگ گردید. تمرکز جمعیت در شهرهای بزرگ مهمترین ویژگی نظام شهری این دوره محسوب می شود. (ابراهیم زاده و نگهبان مروی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۵) اقتصادی بودن این تمرکز در کلانشهرهای ایران به دلیل وجود تاسیسات و خدمات زیر بنایی، شبکه های آب، ارتباطات و ... سبب سرمایه گذاری های گسترده بخش دولتی و خصوصی در این شهرها شده است. این نوع سرمایه گذاری های بخش خصوصی که به همراه سیاستهای دولتهای قبل از انقلاب در خصوص ایجاد صنایع و کارگاهها در اطراف شهرهای بزرگ کشور همراه گردیده است، باعث رونق بازارهای اشتغال و جذب جمعیت رها شده از بخش های تولیدی کشاورزی (به خصوص پس از تحولات اصلاحات ارضی دهه چهل) شده است. نگاهی به برخی آمار و ارقام گویای سیاست تمرکزگرایی در کشور می باشد. در سال ۱۳۴۵، ۵۲ درصد از سرمایه گذاری کشور چه سرمایه گذاری دولتی و چه سرمایه گذاری خصوصی در ناحیه تهران انجام شده است. در سال ۱۳۶۵، ۳۵ درصد از کل کارخانه های ساخته شده توسط بخش خصوصی یعنی ۱۸۸۸ واحد از کل ۵۳۳۷ واحد در ناحیه تهران بوده است. (پاپلی یزدی، ۱۳۷۲، ص ۱۹۳) با وجود اقدامات صورت گرفته در راستای تمرکززدایی، به علت ساختار سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه، روند تمرکزگرایی فعالیت ها و فرصت ها و به تبع آن تمرکز جمعیتی در پایتخت کشور و تعدادی مادرشهرهای کشور که مرکز استان ها را نیز شامل می شود، افزایش چشمگیری داشته است. (قالیباف و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۵۸) با نگاهی به سیمای شهرهای بزرگ و متوسط ایران می توان به اهمیت نقش دولت و سازمان های اداری آن پی برد. فضاهای اداری و خدماتی شهرها که شامل مراکز اداری، درمانی، بهداشتی، فرهنگی، و ... است، نمودی از نقش دولت (و تمرکز گرایی شدید تصمیمات و برنامه ریزی سیاسی - اقتصادی حاکم بر جامعه ایران) در شکل دهی سیمای شهرهای ایران است. (حسین زاده دلیر و هوشیار، ۱۳۸۵، ص ۲۲۱)

جدول شماره ۷-عوامل موثر بر رشد و توسعه کلانشهری در ایران

جمعیتی	رشد بالای جمعیت کل کشور و جمعیت شهری، مهاجرت های گسترده داخلی
سیاسی	مرکزیت سیاسی-اداری (ملی و استانی)، مرکزیت منطقه ای، شهرهای جدید و شکل گیری منطقه شهری، اجرای سیاست تمرکزگرایی، شروع جنگ تحمیلی
اقتصادی	اقتصاد شهری (بازار زمین و مسکن)، ایجاد صنایع بزرگ و کارگاهها، تمرکز امکانات شغلی، بورس بازی و سوداگری زمین، افزایش قیمت نفت در قبل از انقلاب
کالبدی - فضایی	قانون زمین شهری و اجرای طرح های آماده سازی، طرح های شهرک سازی (نعاونی های مسکن)، احداث شهرکهای صنعتی، احداث جاده های کمربندی، سیاست آپارتمان سازی، احداث ایستگاههای راه آهن و فرودگاه

نتیجه گیری

۱- کلانشهرهای فعلی ایران وضعیت فعلی خود را از موقعیت خاص ملی و منطقه ای به دست آورده اند. به طوری که در جایی که این کلانشهرها به وجود آمده اند شهر مهم دیگری از لحاظ جمعیتی و کالبدی وجود ندارد.

۲- شکل گیری، رشد و توسعه کلانشهرهای ایران معلول عوامل و مولفه های بسیاری می باشد. اما در این میان عامل رشد جمعیت شهری و مهاجرتها گسترده روستا-شهری بیشترین نقش را داشته اند.

۳- سیاستهای دولتهای قبل و بعد از انقلاب در اجرای (خواستہ یا ناخواستہ) سیاست تمرکزگرایی در ابعاد گسترده سیاسی، اداری و اقتصادی به عنوانی عاملی مهم و اثرگذار در رشد پدیده کلانشهری به حساب می آید.

۴- کلانشهرهای مشهد در ناحیه شرق و شمال شرق، اصفهان در ناحیه مرکزی، تبریز در ناحیه شمال غرب، شیراز در ناحیه جنوب و اهواز در ناحیه جنوب غربی، نخست شهرهای منطقه ای به حساب می آیند.

۵- دهه ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ تحت تاثیر شرایط خاص از جمله افزایش بالای قیمت نفت و سرمایه گذاری های زیاد دولت در شهرها در قبل از انقلاب و شروع جنگ تحمیلی و مهاجرت گسترده ساکنان مناطق جنگ زده در بعد از انقلاب دهه بسیار مهمی در رشد و توسعه کالبدی و جمعیتی کلانشهرهای ایران به شمار می رود. این دهه را به تعبیری می توان دوره ظهور کلانشهری در ایران به حساب آورد.

۶- در بین کلانشهرهای فعلی کشور، کرج تحت تاثیر نزدیکی به کلانشهر ملی تهران، قرارگیری در محور صنعتی تهران- کرج - قزوین و مهاجرت شدید و.. بیشترین رشد جمعیتی و کالبدی را داشته است.

منابع

- ۱- ابراهیم زاده، عیسی و نگهبان مروی، محمد، (۱۳۸۳)، تحلیلی بر شهرنشینی و جایگاه شهرهای جدید در ایران، مجله تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۵
- ۲- جاقلو، رحیم، (۱۳۸۹)، مکانیزم تبدیل یک شهر کوچک به یک کلانشهر با تاکید بر نقش دولت (نمونه شهر کرج)؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران
- ۳- بهروز، فاطمه، (۱۳۷۱)، تحلیلی نظری- تجربی برای متعادل سازی توزیع فضایی جمعیت در سیستم های شهری ایران، مجله پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۲۸
- ۴- پاپلی یزدی، محمدحسین، (۱۳۷۲)، تمرکزگرایی و عدم تمرکز گرایی و اثرات آن (نمونه مسائل اداری)، تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۹
- ۵- پیران، پرویز، (۱۳۶۸)، توسعه برون زا و شهر، قسمت دوم، مجله اطلاعات سیاسی- اقتصادی، شماره اول
- ۶- پیله ور، علی اصغر و پورا احمد، احمد، (۱۳۸۳)، روند رشد و توسعه کلانشهرهای کشور (نمونه شهر مشهد)، پژوهش های جغرافیایی، شماره ۴۸
- ۷- حاجی پور، خلیل، (۱۳۸۷)، بررسی علل و عوامل اثرگذار در فرآیند شکل گیری و تکوین مناطق کلانشهری، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۴
- ۸- حسامیان، فرخ، (۱۳۸۸)، شهرنشینی در ایران، تهران، انتشارات آگاه، چاپ هفتم
- ۹- حسین زاده دلیر، کریم و هوشیار، حسن، (۱۳۸۵)، دیدگاهها، عوامل و عناصر موثر در توسعه فیزیکی شهرهای ایران، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره ششم
- ۱۰- خلیلی عراقی، منصور، (۱۳۶۷)، شناخت عوامل موثر در گسترش بی رویه شهر تهران، تهران، دانشگاه تهران
- ۱۱- داودپور، زهره، (۱۳۸۴)، کلانشهر تهران و سکونتگاههای خودرود، تهران، انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، چاپ اول
- ۱۲- راد، مسعود، (۱۳۶۷)، عوامل و عوارض مادرشهرهای جهان سوم، مجله معماری و شهرسازی، شماره ۲
- ۱۳- رهنمایی، محمد تقی و پور موسی، سید موسی، (۱۳۸۵)، بررسی ناپایداری های امنیتی کلانشهر تهران بر اساس شاخص های توسعه پایدار شهری، پژوهش های جغرافیایی، شماره ۵۷
- ۱۴- زبردست، اسفندیار و حاجی پور، خلیل، (۱۳۸۸)، تبیین فرآیند شکل گیری و تکوین مناطق کلانشهری، پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۶۹
- ۱۵- زنجانی، حبیب اله و همکاران، (۱۳۸۲)، راهنمای جمعیت شهرهای ایران ۱۳۳۵-۱۳۷۵، تهران، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، چاپ دوم
- ۱۶- سازمان بهسازی و عمران شهری، (۱۳۸۰)، گزارش مقایسه تغییرات کالبدی پنج کلانشهر کشور، تهران
- ۱۷- سایت اینترنتی سازمان آمار، (۱۳۹۰)، پایگاه اطلاعات نشریات، مهاجرت و شهرنشینی در ایران
- ۱۸- سیف الدینی، فرانک، (۱۳۷۸)، فرهنگ واژگان برنامه ریزی شهری و منطقه ای، دانشگاه شیراز
- ۱۹- سیف الدینی، فرانک، (۱۳۷۸)، روند شهرنشینی؛ مسئله شهرهای بزرگ، پژوهش های جغرافیایی، شماره ۳۶

- ۲۰- صفاری، امیر، (۱۳۸۷)، قابلیت‌ها و محدودیت های ژئومورفولوژیکی کلان شهر تهران به منظور توسعه و ایمنی، پایان نامه دوره دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، تهران، دانشکده جغرافیای دانشگاه تهران
- ۲۱- ظاهری، محمد، (۱۳۸۷)، نقش روند گسترش کالبدی شهر تبریز در ایجاد تغییرات کالبدی اراضی حومه شهر و روستاهای حوزه نفوذ، مجله جغرافیا و توسعه، شماره ۱۱
- ۲۲- علی اکبری، اسماعیل، (۱۳۸۳)، توسعه شهری و آسیب شناسی اجتماعی در ایران، پژوهش های جغرافیایی، شماره ۴۸
- ۲۳- فرهودی، رحمت اله و همکاران، (۱۳۸۸)، چگونگی توزیع فضایی جمعیت در نظام شهری ایران طی سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵، پژوهش های جغرافیای انسانی، شماره ۶۸
- ۲۴- قالیباف، محمد باقر و همکاران، (۱۳۸۹)، تمرکز گرایی فضایی و اثرات آن بر گسترش فیزیکی و ساختاری شهر (مورد سندج)، مجله فضای جغرافیایی، سال دهم، شماره ۳۲
- ۲۵- کامروا، مهرداد، (۱۳۷۳)، بحران شهرنشینی در ایران، مجله کلک، شماره ۵۷
- ۲۶- مرکز آمار ایران، (۱۳۸۹)، گزیده نماگرهای جمعیتی شهرهای کشور بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۸۵، تهران، مرکز آمار ایران، پژوهشکده آمار، چاپ اول
- ۲۷- مرادی مسیحی، وراز، (۱۳۸۴)، برنامه ریزی استراتژیک و کاربرد آن در شهرسازی ایران، تهران، انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری، چاپ اول
- ۲۸- مشهدی زاده دهاقانی، ناصر، (۱۳۸۷)، تحلیلی از ویژگی های برنامه ریزی شهری در ایران، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ هشتم
- ۲۹- مهدی زاده، جواد، (۱۳۸۳)، تحول در مفهوم، نقش و ساختار کلان شهرها، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۱۷
- ۳۰- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، طرح مجموعه شهری تهران و شهرهای اطراف آن، خلاصه گزارش، ۱۳۷۹
- ۳۱- مهدوی وفا، حبیب اله و همکاران، (۱۳۸۸)، نقش اقتصاد سیاسی در ساختار فضایی تهران و پیرامون، مجله محیط شناسی، سال سی و پنجم، شماره ۵۰، ص ۱-۱۴
- ۳۲- نظریان، اصغر، (۱۳۸۸)، پویایی نظام شهری ایران، تهران، انتشارات مبتکران، چاپ اول
- ۳۳- نصیری، اسماعیل و همکاران، (۱۳۸۷)، نظام شهری کلانشهرها در عصر جهانی شدن، ماهنامه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۲۴۸
- ۳۴- هادیلی، بهمن و مهرزاد، جمال، (۱۳۸۸)، نقش زمین و مسکن در توسعه فضایی کالبدی شهر تبریز، مجله فضای جغرافیایی، سال نهم، شماره ۲۶

35-Angotti. T. (1993) metropolis 2000: Planning poverty and politics. Routledge. London